

TILKOVSZKY LORÁNT

Kortársak és utókor*

A kritika már felfigyelt a Vigh Károly által válogatott Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről c., méltán érdeklődést keltő kötetre, s helyenként igen tartalmas bírálatok jelentek meg róla. Különösen megalapozottnak érzem Ránki György állásfoglalását a Népszava 1970. január 17-i számában. Melegsavú méltatással és teljesen meggyőzően mutatja meg, miben van Bajcsy-Zsilinszky igazi történelmi nagysága, s ugyanakkor tapintattal, de kellő határozottsággal utal arra, miben nyilvánul e Bajcsy-Zsilinszky emlékének szentelt kötet összeállításának, szerkesztésének, bevezetésének történelmi gyengesége. Az Új Írás 1970. évi 4. számában Erki Edit bírálta a kötetet szerkesztő és bevezető Vigh Károly szemléletét és módszerét, véleményem szerint indokoltan, de sajnos azon tapintat nélkül, mely Ránki cikkét jellemezte. Erre az Új Írás 6. számában Bajcsy-Zsilinszky özvegye reagált, egyrészt férje megbántottnak érzett emléke, másrészt a kötet létrejöttében kétségtelenül sok érdemet szerzett Vigh védelmében. A Vighet történelemhamisításban elmarasztaló Erkit Bajcsy-Zsilinszky szektás rágalmozójaként tüntette fel ez az írás, Erki ugyanebben a számban megjelent válasza, úgy vélem, teljesen indokoltan háríthatta el azonban e vádat, és mutathatta ki részletesebben is Vigh Károly szemléletével és módszerével kapcsolatban felhozott kritikai észrevételeinek jogosultságát.

A vitában felmerült szemléleti kérdések nem újak, csak most kerültek felszínre. Valójában évek óta folyik már történész körökben a meg-megújuló konfrontálódás a nemes törekvésű Bajcsy-Zsilinszky-kutató sajnos kritikátlan-ságra hajlamos szemléletével, amelyet hovatovább a kritikai megközelítést egyenesen méltánytalannak, kiscsbítő szándékúnak, sőt olykor kifejezetten rágalmozónak is tartó hőskultusz jellemez. A hősével szembeni kritikus állásfoglalás fogyatékosai károsan hatnak módszereire is: Bajcsy-Zsilinszky politikai múltját szinte minden tekintetben és minden áron tisztázni kívánó igyekezetében erőltetett magyarázatokhoz, egyoldalú idézésekhez folyamodik.

Egy olyan visszaemlékezés-gyűjtemény összeállítására, amely alkalmas lehetne Bajcsy-Zsilinszky emlékének méltó megőrkítésére, születésének 80. évfordulójával összefüggésben, 1966-ban történt az első lépés. Vigh Károly lelkes és odaadó munkával gyűjtötte össze az anyagot, melynek kiadására Bajcsy-Zsilinszky szülőhelye, Szarvas város Tanácsa vállalkozott. Erre azonban akkor és ott nem került sor. Bajcsy-Zsilinszky halálának 25. évfordulójával kapcsolatban, a Magvető Kiadónál jelent meg 1969-ben Budapesten, miután Vigh Károly a gyűjtött anyaggal és bevezető tanulmányával kapcsolatban felmerült kívánalmaknak részben eleget tett. A visszaemlékezések számos vitatható részletét a szerzőkkel lehetőség szerint mégegyszer tisztázta, s egész sor további értékes

* Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Vigh Károly. Magvető Kiadó, Budapest, 1969.

visszaemlékezést vont be kötetébe, amelyből ezúttal már nem hiányoznak az olykor szükséges magyarázó illetve helyreigazító jegyzetek sem. A bevezető tanulmány hangvétele az átdolgozás következtében higgadtabb, kiegyensúlyozottabb lett; azt a benyomást kelti, mintha szerzője bizonyos mértékig végül mégis csak kezdte volna belátni: a tudományos kritikai megközelítés nem mellőzhető el egy kegyeletes évfordulói kiadványban sem.

Az olvasó azonban, aki ezeket az előzményeket nem ismerheti, s a megjelent munkát különben sem fejlődésében, hanem adott állapotában tekinti, ezúttal sajnos jogosan lehet mégis sokban elégedetlen, — akkor is, ha nem vonja kétségbe a jószándékot, és elismeri azt a sok fáradságot, amellyel egy ilyen visszaemlékezés-kötet összeállítása, megszerkesztése jár. Amennyire örvendetes ugyanis, hogy ez a Bajcsy-Zsilinszky emlékének szentelt kötet nem egyszerűen a szülőváros áldozatkészségéből, hanem országos jellegű kiadványként jelenhetett meg, annyira sajnálatos, hogy csak részben tudott megszabadulni azoktól a hibáitól, amelyek nemcsak békési viszonylatban tették némely vonatkozásban nehezen elfogadhatóvá. Ha a kritikus szóváteszi azt a kirívóan szerencsétlen jelenséget, hogy a kötet Achim rovására igyekszik Zsilinszky múltjának egy kényes pontját tisztázni, s Bajcsy-Zsilinszky emlékének nem tud anélkül adózni, hogy ne sértse Achim emlékét, — olyan problémára mutat rá, amely nemcsak a szűkebben vett békési forradalmi hagyományokat, hanem az országos közvéleményt is érinti. Bajcsy-Zsilinszky a Horthy-korszak hivatalos történetírását támadva, élesen elítélte azt a pártos hőskultuszt, amely például csak Kossuth rovására tudta Széchenyi nagyságát kiemelni, s képtelennek bizonyult arra, hogy a magyar történelem e két nagy hősenek helyét érdeme szerint kijelölje. Kár, hogy a kötetet szerkesztő és bevezető Vígh Károly — Achim és Zsilinszky viszonylatában — elfeledkezett a példaképül állított Bajcsy-Zsilinszkynek erről a tanításáról.

A kötetben foglalt visszaemlékezések sorát megnyitó, már felkiáltójelekkel kérkedő címevel is („Az Achim-éra! Igazságok az Achim-legendákból!”) szenzációs leleplezést ígérő egykorú írásról kezdettől fogva az volt a véleményem, hogy „semmi körülmények közt nem közölhető. A Dr. Vas visszaemlékezéseiből kiválasztott részletek nem Bajcsy-Zsilinszky, hanem Achim jellemzésével foglalkoznak; ez a jellemzés pedig elfogulatlanságot sőt rokonszenvet hirdető szavai ellenére kifejezetten Achim-ellenes; nem képes feltárni a békési politikai élet és a Zsilinszkyek valóságos helye és szerepe kérdését; Achim szertelenségeinek hangsúlyozásával egyértelműen felmenti a Zsilinszkyeket; a békési és országos közvélemény számára egyaránt elfogadhatatlan.” Vígh Károly bevezetésének idevágó részét bírálva pedig szükségesnek tűnt figyelmeztetni: „Az a körülmény, hogy az Achim-ügyet a 40-es években a nyilasok és más szélsőjobboldaliak használták ki aljas módon Bajcsy-Zsilinszky pozitív erőfeszítéseit megbuktatására, csak aláhúzza, mily súlyos politikai tehetetelt jelentett ez az ügy Bajcsy-Zsilinszky számára. Az Achim-gyilkosságban való részvétele azonban tény, és nem „alaptalan vád”, vagy egyszerűen csak „rászórt rágalom”. Az ügy „tisztázására” a „rágalmak megcáfolására”, a „felbecsülhetetlen értékű és szinte perdöntő jelentőségű”-nek vélt Dr. Vas-féle visszaemlékezés teljesen alkalmatlan”. — Nagyon sajnálatos, hogy ezek az észrevételek a kötet megjelenése után változatlanul aktuálisak maradtak.

Ugyanez a helyzet Bajcsy-Zsilinszky azon levelével kapcsolatban, amelyet a kötet szintén úgy közöl, mint az Achim-üggyel kapcsolatban reá szórt rágalmak legilletékesebb cáfolatát. Erről ma is az a véleményem, hogy „Bajcsy-

Zsilinszkynek nincs igaza, amikor Féjával szemben a társadalmi, politikai indítékokat teljesen tagadja, az urakat felmenti, apja szerepét idealizálja és idillizálja, s mindent egyoldalúan Achim kötekedő természetének, gonosz befolyás alá kerülésének, „terrorizmusának” számlájára ír. A Bajcsy-Zsilinszky idézett levelében foglaltakat történész lelkiismerettel nem lehet perdöntőnek elfogadni, s az egész kérdés beállítását egyoldalúan erre alapozni.” A Talpassy Tibor tollából közölt visszaemlékezések egyike, valamint Vér Andor írása is kitér erre a kérdésre, s itt is szükségesnek mutatkozott kifejteni: „Azt nem lehet tagadni, hogy az Achim-ügy tényleges politikai teherként jelentett, meg lehet érteni, hogy a békési szervezkedés irányítói ennek súlyát különösen nem becsülhették le. Részük-ről nem „az ügy rosszhiszemű hánytorgatása” forgott fenn. Ami Bajcsy-Zsilinszky szemében „bíróilag tisztázott ügy” volt, az a nép csalhatatlan érzekeiben mint osztálybírói ítélet jelentkezett. E szempontból pedig nem az a döntő, hogy Endre lőtt-e vagy Gábor, sem az, hogy az Achim általi fojtogatás készített-e önvédelemre, hanem az, hogy a talán véletlenszerű tettesek felmentésével a nép ellenségei ültek tort. Bajcsy-Zsilinszkyt kötöttségei apja, öccse, egykori ömaga és sok tekintetben annak az úri társadalomnak is a védelmére készítették, amelyből jött; ugyanakkor jelentős fejlődést tett meg, s őszinte erőfeszítései a parasztság érdekében valóban feljogosították arra, hogy a szerencsétlen Achim-ügy felhánytorgatásával ne gáncsolják el törekvéseit. Az Achim-ügy felhánytorgatásával való gáncsvetés vádja azonban sem a békési gyűléssel, sem Féja Achim-cikkével kapcsolatban nem helytálló. Ennek valódi példáit a szélsőjobboldal fogja hamarosan szolgáltatni.”

Illyés Gyula, mint visszaemlékezésében szót ejt róla, nem értett egyet Féja szóbanforgó Achim-tanulmányával, amely a Válasz 1937. évfolyamában jelent meg, s együttérzését fejezte ki az azon megütközött Bajcsy-Zsilinszkynek. Visszaemlékezése arra látszik utalni, maga is kétségbe vonja, hogy Achim András tragikus halálában akár közvetlen, akár közvetett szerepe lett volna Zsilinszkynek. Figyelemreméltó megállapítása viszont, hogy túlságosan leegyszerűsítés Zsilinszky pályáját egy ifjúkori bűn levezeklésének, jóvátételének fogni fel, ha — e nyilvánvaló túlzástól eltekintve — a magam részéről nem is tartom teljesen kikapcsolhatónak annak lehetőségét, hogy a tragikus eset olyan — talán titkolt — folyamatokat indított meg lelkében, amelyek pozitív irányban hatottak belső fejlődésére. De nem hasonló leegyszerűsítés-e Illyés részéről, hogy Zsilinszky iránti őszinte nagybecsülésében pályáját így határozza meg: „egy tisztaságra szánt jellem küzd a tökély felé magát, még a rossz súrolásával is, egy szennyező társadalomban”? Nézetem szerint ez sem visz közelebb Bajcsy-Zsilinszky politikai pályája alakulásának valósabb megértéséhez. S vajon igaz-e, hogy „olyan pályavég, mint az övé, sugarat vet a pályakezdesre is”? Éppen Vigh kísérlete mutatja, mint vezet ennek a gondolatnak elfogadása Bajcsy-Zsilinszky pályája kevésbé pozitív szakaszainak idealizálásához. Igen, „volt pillanat, nem is egy, — mint Illyés írja —, amikor Zsilinszky volt a magyarság”. De volt pillanat, — nem is egy —, mikor *éppen nem ő* volt az. S különösen volt egy pillanat, amikor — akárhogy is nézzük, — a Zsilinszkyekkel szemben Achim jelentette a magyarságot: — „úgy jelképileg, hogy mégis valóságosan”. Ebben a meggyőződésemben Kodolányi János visszaemlékezése sem ingat meg.

Ha végigtekintünk a kötetben közölt visszaemlékezések során, elismeréssel kell megállapítanunk, hogy a Dr. Vas-féle írás beválogatásával történt szerencsétlen halfogástól eltekintve, igen rangos, sokoldalú és színes kortársi emlékmagyarázatot sikerült Vigh Károlynak a feledéstől megmentenie, s az utókorra örö-

kítenie. Bajcsy-Zsilinszky alakja, jelleme, környezete és kapcsolatai a személyes találkozások élményétől átfűtött, mélyen emberi, olykor egyenesen művészi ábrázolásban ragadják meg az olvasót. Nemcsak az Illyés által festett portré intuitíven karakterisztikus ecsetvonásai, — amelyek annyira megejtőek, hogy Vigh szemében is a rideg tényekkel dolgozó történész valóságmegragadó képességét — kérdés, mennyire joggal — homályba szorítják, — hanem Tamási Áron 1935-ös választási „riportja”, vagy Thury Levente érzéssel teli szép írása is. Simándy Pál visszaemlékezése az átdolgozás következtében veszített talán írói szépségeiből, de feltétlenül javára vált megszabadulása attól a misztikumtól, amellyel hősét, mint „rendeltetésének golgota-útját járó küldetéses embert” övezte. Kodolányi János visszaemlékezése viszont jelenlegi átdolgozott formájában is családást okoz suta epizódjaival, elfogultságaival, magamutogatásával, s elégedetlenségére utaló célzásaival.

A kortársi emlékezések Bajcsy-Zsilinszky pályája korábbi szakaszaira vonatkozóan is sok figyelemreméltó ismeretet közölnek, megfigyelést rögzítenek. Csóré Áron Zsilinszkynek a derecskei, Bartha Lajos a tarpai választókerülethez fűződő kapcsolatairól vall; ragaszkodással azon politikus emlékéhez. akinek programjából — legyen az egységspárti, fajvédő, nemzeti radikális. majd kigazda — elsősorban mindig is a parasztkérdés érdekeltte őket. Fábrián Dániel Bajcsy-Zsilinszky és a Bartha Miklós Társaság kapcsolatáról emlékezik meg, bizonyára némi túlzással nevezve „az első szellemi népfrontmozgalom”-nak a balról és jobbról egyaránt érkező erők együttműködését a kétségtelenül jobboldali eredetű társaság keretei között. Ennek az értékes visszaemlékezésnek alaposabb kidolgozása a még homályos kérdések tisztázása érdekében kívánatos lett volna; ehelyett olyan húzások történtek a szövegben, amelyek eltüntették azokat a fogódzókat is, amelyek segítségével esetleg közelebb lehetett volna jutni azok megfejtéséhez. Így a visszaemlékezés eredeti kéziratában arról esett szó, hogy a Társaságba bekapcsolódott baloldaliak egy része „a forradalom kiábrándultjai”, akik most szót kezdenek érteni „az ellenforradalom kiábrándultjaival”. Mindenesetre olyan pezsgő szellemi műhely volt, amelyben hosszabb-rövidebb időre mindenki megfordult, — így József Attila is, — akit a kor problémáiról ott folytatott viták elevenen érdekeltek.

Kertész Dániel Bajcsy-Zsilinszkynek volt oktobristákkal való összefogását idézi az 1935-ös választás időszakából; Vér Andort a Szabadság szerkesztőségében eltöltött négy esztendő emlékei ihlették; Németh Imre Bajcsy-Zsilinszky és a népi írók kapcsolatát világította meg, nemcsak emlékei alapján, hanem — s ezt nagyon jelentősnek érzem — idevágó fontos dokumentumok közlésével. Ugyancsak ő írt Bajcsy-Zsilinszkyvel Belgrádban tett látogatásának érdekes benyomásairól, — adalékul jugoszláv-barátságához. A német veszedelem észlelésének Bajcsy-Zsilinszkyre tett hatásáról a híres baranyai utazás résztvevői. Kodolányi és Talpassy már kevés újat mondhattak korábbi írásaikhoz képest: az utódállamok magyarságához fűződő kapcsolatáról — erdélyi viszonylatban — Spectator (Kremer Miklós) emlékezett meg, néhány keserű utalással a területi revízió részleges sikere utáni kedvezőtlen tapasztalatokra. Az újvidéki pogrom megakadályozásáért és a bűnösök felelősségrevonása érdekében folytatott küzdelemről ugyancsak Talpassy ad képet, akinek leginkább figyelemreméltó írása azonban szerintem az, amelyikben Bajcsy-Zsilinszkynek a kigazdapárt-hoz való viszonyát ábrázolja, rendkívül reálisan.

A visszaemlékezések egy további csoportja — mint Bares Sándor írása már címében is jelzi — az utolsó évek drámai sodrában mutatja be Bajcsy-

Zsilinszky harcát. Míg Talpassy alighanem kissé elhamarkodottan leli fel a kommunistákkal való pozitív kapcsolatok gyökerét a zengővárkonyi református paplak tájékán, — Markos György a Schönherz melletti kiállítás tényét rögzítheti már le emlékezéseiben, amelyek Bajcsy-Zsilinszky utolsó napjaira, a kommunistákkal közösen vállalt mártírhalál megrendítő körülményeinek felelevenítésére is kiterjednek. Közben özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné mint szentanú írja le férje bátor tűzharcát az ország német megszállásakor letartóztatására megjelent pribékekkel, Almásy Pál a katonai ellenállási mozgalommal, Csorba Ernő a Felszabadítási Bizottsággal kapcsolatban mondja el Bajcsy-Zsilinszky felbecsülhetetlen jelentőségű szerepét megvilágító emlékeit. A Csorba-féle emlékezésben azonban néhány utalással — úgy érzem — a maga helyére kellett volna tenni a szélsőjobboldalról az utolsó órában átállt Rácz Kálmán, Koródy Tibor, Jandl Lajos megnyilvánulásait és lázas ellenállói tevékenységét.

Utoljára hagytam Ortutay Gyula visszaemlékezését, amely nemcsak azért fontos, mert fényt vet Bajcsy-Zsilinszky és a fiatalok — köztük kommunisták — kapcsolatára, hanem mert útmutatásszerűen kimondja, hogy az emlékek összegyűjtésénél nem lehet megállni; az emlékek rapszodikus volta és az emlékezés óhatatlan szubjektivitása akaratlan torzítások forrása lehet; kijelenti: „itt az ideje egy teljességre törő, a dokumentumokat feltáró történeti előadásnak, amely végigkísérné Bajcsy-Zsilinszky életét.” Igen találóan írja, hogy az ő „élete egyike azoknak a sorsoknak, amelyek a legtöbb, legigazabb tanítását adhatnák a két világháború közötti magyar történelemnek”. És figyelmeztet: „éppen ellentmondásaiban, tragikus árnyaitól kísértén mutatná meg ez az élet a maga nagy tanulságait”.

Egy ilyen életrajz, amely — mint Ortutay utal rá —, Dernői Kocsis László nemrég megjelent Bajcsy-Zsilinszky-könyve után is változatlanul aktuális, természetesen nagyobbszabású feladat, semhogy egy rövid bevezető-tanulmánytól akárcsak vázlatát is el lehetne várni. A jogos igény vele szemben mindössze annyi, hogy állapítsa meg a közölt visszaemlékezések történeti forrásértékét, összevetve egyéb történeti dokumentumokkal; hozza egyensúlyba a kötetet, biztosítsa a kegyelet és a történeti hitel oly szükséges harmóniáját. Vigh Károlyt abban lehet elmarasztalni, hogy nem szerzett érvényt eléggé a történelmi hitelnek, sőt mesterkéltséggel és meg nem engedett eszközök alkalmazásával annak rovására vélt szolgálatot tenni a rosszul értelmezett kegyeletnek. Mint Ránki világosan rámutatott, Bajcsy-Zsilinszky valódi történelmi nagysága abban a páratlan ívelésben van, amelyet e messziről jött és magasba fejlődött nagyszerű ember pályája mutat. De Vigh, mintha félne ennek a mérész ívnek lerokkadásától, aláducolja az Achim-ügy „tisztázásával”, a Móricz Zsigmonddal megtámogatott „Nemzeti újjászületés”, a szovjetbarátnak feltüntetett „Nemzeti radikalizmus” pilléreivel.

Erki kritikája teljes joggal kifogásolta ezeket a módszereket. A forradalmakban „kompromittálódott”, és a felülkerekedett ellenforradalom viszonyai közt kényes helyzetbe került Móricz — ennek ellenére is differenciált — állásfoglalásával nem lehet Zsilinszky 1920-ban megjelent brosuráját „lefedezni”; ugyanígy és ugyanezen okokból a Szózat című lap jellegét, funkcióját sem szabad elködösíteni egyes, a Nyugat köréből kikerült, vagy éppen „nem-árja” munkatársakra való hivatkozással. Vigh szerint „természetesnek tekinthető”, hogy Zsilinszky szóbanforgó brosurája „az ellenforradalmi rendszer ideológiájának ismérveit viseli magán”, s nem vesz tudomást arról, hogy az ellenforradalmi ideológia kiformalásában aktív szerepet játszott írásműről van szó. Nem vo-

nom kétségbe, hogy „nem lehet elvitatni szerzőjétől azt az őszinte vágyat és lelkes hitet, amivel különösen a magyar társadalom szociális problémáinak a megoldását kívánta”, csupán nem tartom elvonatkozathatónak ezt a szociális programot a forradalmak utáni ellenforradalmi berendezkedés azon programjától, amelyet különösen az átmenetileg előtérbe nyomult dzsentri-katonatiszti-hivatalnoki réteg képviselői hirdettek. Ebben a programban a földreform-követelésnek is meghatározott szerepe volt, s ez kezdettől fogva nem „az ezeréves magyar per megoldása”, hanem a forradalom megelőzése majd megismétlődésének elhárítása célzatával merült fel az említett körökben, s Bajcsy-Zsilinszky-nél is. Egyúttal eszköz volt abban a hatalmi harcban is, amelyet ez a réteg az önmaguk restaurálását megkezdő konzervatív uralkodó osztályokkal folytatott. Mindezt figyelembe kell venni akkor is, ha nem akarjuk a kérdést szociális demagógiává egyszerűsíteni. De az az érvelés Erkivel szemben és a Bajcsy-Zsilinszky-féle szociális gondolat őszinteségének védelmében, hogy „éppen az ellenforradalmi kormányzat szociális demagógiája sodorta őt előbb a jobboldali ellenzéki oppozícióba, majd a 20-as évek végétől fokozatosan bal felé”, nem helytálló, mert — mint Bajcsy-Zsilinszky maga vallott erről, — éppenséggel a szociális kérdések iránti mélyebb érdeklődés hiányának tapasztalása állította őt szembe leginkább a bethleni „csak-konzolidációval”.

Az vitán felül áll, hogy Zsilinszky nem volt forradalmár, még ha az álforradalmaknak minősített 1918—19-es forradalmak vívmányaival szemben a maga által javasolt szociális programot forradalminak is hirdette. Indulásában meggyőződéses ellenforradalmár volt, később csalódott az ellenforradalomban, vagy legalább is annak megvalósult formájában, s ha ellenforradalmiságát így nem is, de forradalomellenességét mindenestre mindvégig megőrizte. Azokkal kereste a kapcsolatot, akiket — mint mindenekelőtt a parasztságot, — a „józan evolúció” erőinek tartott. Nem rekesztette ki ezek közül az igen fontos tényezőnek elismert munkásságot sem, amelynek a tőkével szembeni szociális önvédelemre — de nem a tőke megdöntésére — irányuló szervezkedését jogosnak hirdette. Bármily sokat és szépen írt is tehát Bajcsy-Zsilinszky a szocializmusról, a munkásosztály harcáról, — kétségtelen, hogy a maga valódi mélységében sohasem jutott el „a munkásosztály történeti szerepének a felismeréséig”. Bajcsy-Zsilinszky antikapitalizmusát — Erkitől eltérőleg — nem tartom „feudális előjelű”-nek, hanem helyét a tipikusan harmadikutas koncepciók körében keresném. Hasonló fogalmi tisztázást igényelne demokratizmusa is, mert ha Vigh az Előőrs című lappal kapcsolatban úgy véli, hogy „előőrsé kíván lenni a magyar nép demokratikus alapon történő újjászületésének”, akkor fennforog annak veszélye, hogy a fajvédő eszméket demokratikusoknak nézi. Fajvédő nézeteivel a 40-es években sem tudott maradéktalanul szakítani.

Bajcsy-Zsilinszkynek a szociáldemokráciához való viszonyát illetően nem felesleges talán a képet kiegészíteni azzal, hogy — az utolsó évektől eltekintve — nem a szociáldemokrata balszárnyhoz fűződtek kapcsolatai, hanem a jobboldali vezetéshez. A szociáldemokrata tömegek balfelé, a kommunisták felé orientálódásától a 40-es években is tartott. Egyes volt oktobristákkal történt 1935-ös összefogásáról megemlékezve, szintén helyes lenne megjegyezni, hogy az nem jelentette az 1918-as „oktobrizmusról” vallott mélységesen elítélő véleményének megmásítását. A bolsevizmusról, a Szovjetunióról vallott — Vigh által esonkán és félrevezetően idézett — nézeteit Erki kritikája valósághíven mutatta be; a kommunistákról alkotott véleménye összhangban volt ezzel. Az utolsó évek — akkor sem ellentmondásmentes, és inkább a gyakorlati függetlenségi politika,

mint az ideológia terén végbement — fejlődését önkényesen és erőltetetten visszavetítve, kommunistákhoz fűződő viszonyáról sem kaphatunk valós képet.

A háború éveiben, a függetlenségi népfrontpolitika keretében és szellemében bontakozott ki igazán minden érték Bajcsy-Zsilinszky hányatott életéből, és rostálódott ki vagy szorult legalábbis háttérbe számtalan makacs beidegzettség, korlátozottsága, elfogultsága. Mint nemes érc izzott fel a hazaszeretet és nemzetféltség perzselő tüzében, felhevítve kortársakat és utókort. Kitörölhetetlenül szívében hordozza már őt e nemzedék, s ártó szándékok hiába is leselkednének emléke körül. De az utókort őt és önmagát leginkább azzal becsüli meg, ha végre nemcsak szobrot állít, hanem mindenre kiterjedően, elfogulatlanul, differenciáltan és kritikusan elemzi életét, tevékenységét, eszmevilágát. A tudományos megközelítés fokozott igénye méltányos, és valójában senkit sem sért. A történelmi nagyságot nem kisebbíti meg a bonyolultságában, ellentmondásaiban való elmélyedés, a történésznek pedig ez az igazi erőpróbája.